

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.
М.Т. Рильського

Зан Михайло Петрович

УДК 39 (47) Зак.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ
НА ЗАКАРПАТТІ (1989-2001 рр.)

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2003

Робота виконана на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор

ТИВОДАР Михайло Петрович

історичний факультет Ужгородського національного університету,
завідувач кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків

Офіційні опоненти:

чл.-кор. НАН України, доктор історичних наук, професор

НАУЛКО Всеволод Іванович

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.
Грушевського НАН України, провідний науковий співробітник

кандидат історичних наук, асистент

ЧУЧКО Михайло Костянтинович

Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича,
асистент кафедри етнології, античної та середньовічної історії
історичного факультету

Провідна установа:

Київський національний університет ім. Т.Шевченка

Захист відбудеться « 3 » липня 2003 р. о 10.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.227.01 Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. м.Київ, вул. Грушевського. 4.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотечі Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України за адресою: м.Київ, вул. Грушевського, 4.

Автореферат розісланий « 2 » червня 2003 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук

Микитенко О.О.

Оптимальні перспективи розвитку Української держави передбачають з'ясування передумов політичної і психологічної соборності українства як етнічної спільноти. Щодо передумов загальнонаціональної консолідації людності України, то не в останню чергу до них належить і подолання етнорегіональної фрагментарності українства, що постала як вислід довготривалої колонізації українських земель сусідніми державами. Відтак, за сучасних умов актуалізується в контексті утвердження української модерної нації потреба дослідження широкого спектра етнодемографічних, етнопсихологічних та етнокультурних проблем розвитку українського народу, з'ясування сутності етнокультурних трансформацій, етнічної самоідентифікації та міжетнічних стосунків посттоталітарної доби.

Комплекс етнодемографічних, етнополітичних та етнокультурних змін етнічних спільнот протягом їхнього існування охоплюється поняттям “етнічні процеси”. Ці зміни проявляються в етнооб'єднувачих або етнорозмежувальних тенденціях розвитку етнічних спільнот в історичному часі, які можна розглядати як на загальноетнічному, так і на регіональному рівнях.

Увагу дослідників привернули питання етнічних процесів на Закарпатті 1989-2001 рр., проте висвітлювались вони побіжно і фрагментарно. Втім проблема соціологізації, підміни етнологічних дефініцій спричинилась до формулювання концепцій виняткової “багатоетнічності Закарпаття”, “закарпатського буфера” та політизації русинської “проблеми”.

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження очевидна з огляду на відсутність комплексного вивчення перебігу та спрямування етнічних процесів на Закарпатті 1989-2001 рр., історіографічної оцінки попередніх студій. На основі польових етнографічних матеріалів, результатів етносоціологічного обстеження, архівних документів, статистичних даних, які вперше вводяться до наукового обігу, дисертант висвітлює етнічні процеси в краї часів трансформаційного етапу 1989-1991 рр. та періоду десятиріччя незалежності України (1991-2001 рр.). Робота передбачає узагальнене висвітлення етнічних процесів за вказаний період та окреслення подальших контурів досліджень окремих аспектів проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Етнологічне дослідження відображає напрямок науково-дослідної роботи НДІ карпатознавства Ужгородського національного університету. Дисертаційна робота виконана в рамках розробки наукової теми “Соціально-економічний, етнополітичний та національно-культурний розвиток Карпатського регіону в другій половині XIX-XX ст.” (номер державної реєстрації науково-дослідних робіт – ДБ 447).

Мета і завдання дослідження. Головною метою дисертаційного дослідження є висвітлення перебігу та спрямування етнодемографічних, етнополітичних, етнокультурних процесів на Закарпатті (1989-2001 рр.), дослідження етнокультурної ідентифікації українців та міжетнічних стосунків в краї. Згідно з

методологічними підходами, які використано в роботі, автор намагався вирішити такі завдання:

– проаналізувати внесок дослідників у вивчення етнодемографічних процесів, соціально-політичного та духовно-культурного життя українців та національних меншин, міжетнічних стосунків на Закарпатті за вказаний період;

– зробити критичний аналіз дослідження русинської “проблеми”, виділити в рамках проведених досліджень наукові напрямки;

– висвітлити етнодемографічні тенденції на Закарпатті через аналіз матеріалів переписів населення 1989 і 2001 рр., простеження природного приросту та міграційних процесів в краї впродовж 1989-2001 рр.;

– з’ясувати роль міжетнічних шлюбів в контексті сучасних етнічних процесів на Закарпатті;

– окреслити етнополітичну реальність трансформаційного етапу 1989 – 1991 рр. та розкрити сутність “політичного русинства”;

– проаналізувати зміст та характер етнополітичного розвитку Закарпаття в умовах державної незалежності України (1991-2001 рр.);

– охарактеризувати етнокультурні процеси в середовищі українства та процеси національної самоідентифікації, акцентуючи увагу на реалізації законодавства про мови, діяльності українських громадських організацій краю, відродженні історичної пам’яті народу тощо;

– показати кардинальні зміни протягом 1991-2001 рр. у забезпеченні етнокультурних пріоритетів національних меншин, зосередивши увагу на висвітленні розвитку національної освіти етнічних груп краю, еволюції захисту інформаційних та духовно-релігійних їхніх запитів;

– на основі проведеного етносоціологічного обстеження визначити етнокультурні пріоритети та цінності молодого покоління краю.

Об’єкт дослідження. Об’єктом дисертаційного дослідження є етнічні процеси на Закарпатті протягом 1989-2001 рр. Висвітлення природи етнічних процесів сприятиме з’ясуванню сутності етнічних спільнот, зокрема українців Закарпаття, та усвідомленню ролі ситуативних вартостей часів трансформаційного етапу 1989-1991 рр.

Предметом дослідження є етнодемографічні чинники етнічних процесів, етнополітичні та етнокультурні реалії українства та національних меншин краю 1989-2001 рр., з’ясування етнокультурної ідентифікації українців та їхнього ставлення до існуючих міжетнічних стосунків на Закарпатті. Обґрунтування хронологічних рамок дослідження 1989-2001 рр. пов’язане, по-перше, із крайніми датами проведення переписів населення; по-друге, виділення етапу 1989-1991 рр. як трансформаційного та періоду десятиріччя державної незалежності України (1991-2001 рр.) дозволяє оцінити та порівняти зміст і характер етнічних процесів.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження виступає теорія етносу у поєднанні з примордіальною та ситуаційною (інструменталістська, мобілізаційна) концепціями етнічності. Їх вибір пов’язаний із особливостями об’єкта та предмета дослідження. Теорія етносу (Ю.Бромлей, В.Козлов, С.Арутюнов, Л.Гумільов та ін.) та примордіальна концепція етнічності (К.Гірс,

Дж.Сімпсон, Е.Сміт та ін.) дозволяє зрозуміти проблеми “етнічного обличчя” міграційних процесів, етнокультурного ренесансу національних меншин в умовах демократизації українського суспільства, процеси етнічної ідентифікації населення регіону, роль державності у зростанні рівня національної самосвідомості. Ситуаційна концепція етнічності (С.Олзак, Дж.Нейгел та ін.) сприяє з’ясуванню причин активізації політичного русинства на Закарпатті як організації “груп інтересів”, корпоративних зусиль владної еліти.

В дисертаційному дослідженні при характеристиці етнополітичних та етнокультурних процесів було застосовано історико-ретроспективний метод. При дослідженні етнодемографічних тенденцій було застосовано методи математичних розрахунків та аналізу статистичних документів. Проблему етнокультурної ідентифікації та міжетнічних стосунків було досліджено методами безпосереднього польового етнографічного спостереження та соціологічного опитування (проведено етносоціологічне дослідження респондентів за допомогою розробленого автором запитальника).

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в наступному:

1. Досліджено у регіональному вимірі етнічні процеси на Закарпатті 1989- 2001 рр., що сприятиме відтворенню цілісної картини етнічного розвитку українців наприкінці ХХ ст.
2. Автором здійснено комплексний історіографічний аналіз етнодемографічний студій; основних напрямків та течій дискусії щодо “русинської проблематики”, висвітлено особливості етнокультурного та етносоціального життя національних меншин Закарпаття, міжетнічні стосунки в краї.
3. Вперше введено до наукового обігу статистичні дані, що характеризують етнічну структуру населення і охарактеризовано “етнічне обличчя” еміграції, яка розглядається за етнічними та соціально-економічними мотивами.
4. На основі аналізу статистичних документів методом математичних розрахунків автор вперше проілюстрував переважання ендогамії серед українського, румунського, угорського, циганського населення краю. Порушення ендогамії відбувалось в середовищі росіян, білорусів, німців, євреїв, словаків. При порівнянні відсотка ендогамії в сільській місцевості та містах області показовим є зменшення відповідного показника ендогамності в містах Закарпаття.
5. Автор простежує еволюцію етнополітичних процесів на Закарпатті в умовах української державності, розкриває причини етнополітичної активізації національних меншин, прихильників політичного русинства у домаганні автономного статусу краю.
6. Автором досліджено етнокультурні процеси в середовищі українства Закарпаття наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., які оцінюються як досягнення в руслі становлення нової ідентичності української нації і розглядаються на основі архівних матеріалів, що вперше вводяться до наукового обігу.
7. Етнокультурний розвиток національних меншин Закарпаття висвітлюється за запропонованою структурою етнокультурних запитів: національна освіта і виховання; інформаційне поле (бібліотечні фонди, преса, радіо, телебачен-

рква).

- Проведені етнографічні та етносціологічні студії етнокультурної самоідентифікації та міжстатусних стосунків в краї заперечують надумані твердження про закарпатців як окремішню етнічну спільноту. Результати опитувань засвідчують примордіальну сутність етнічності із бінарною самоназвою (“русини” та “українці”). Молода генерація респондентів відкидає сепаратистські прагнення нечисельних русинських пропагандистів, опитане сільське населення не усвідомлює в своїй переважній більшості проблеми протиставлення термінів “русин” та “українець”, ототожнюючи їх як належність до єдиної спільноти.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Теоретичні результати дослідження сприятимуть реалізації системного підходу до розгляду проблеми етнічних процесів в Україні. Дослідження започатковує регіональні студіювання етнічних процесів, виявлення спільних та особливих рис етнічної історії історико-етнографічних регіонів України.

Практична цінність роботи полягає у можливостях використання фактичного матеріалу дисертації при написанні узагальнюючих праць з етнографії, історії, етнології та етнології України. Апробований фактичний матеріал може бути використаний для підготовки навчальних спецкурсів із етнографії Закарпаття та України, методичних посібників, при написанні курсових та дипломних робіт. Крім того, узагальнення і фактичний матеріал може бути використаний у практичній роботі державних органів влади, громадських організацій і політичних партій.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою розробкою здобувача, яка була викладена в його наукових публікаціях.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовано на міжнародних і загальноукраїнських наукових конференціях, зокрема: підсумкових наукових конференціях професорсько-викладацького складу Ужгородського національного університету (Ужгород, 2002-2003 рр.), науковій конференції “Українська етнологічна наука на межі ХХ-ХХІ століть” (Львів, 2001 р.), міжнародному науковому симпозиумі “Українсько-словацькі взаємини в галузі мови, літератури та історії” (Ужгород, 2001 р.), міжнародному конгресі “Археологія та етнологія Східної Європи: крок молоді у ХХІ століття” (Одеса, 2002), II Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Українська національна ідея – проблема відповідальності” (Львів, 2002 р.), міжнародній науковій конференції “Національно-культурне відродження слов'янських народів і Карпатських регіон” (Ужгород, 2002 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції “Розвиток демократії та демократична освіта в Україні” (Одеса, 2002 р.), міжнародній науковій конференції “Закарпаття в ХХІ столітті: розвиток і перспективи в політиці, економіці та культурі” (Ужгород, 2002 р.), міжнародній науковій конференції “Словацько-українські взаємини в галузі мови, літератури, історії та культури” (Пряшів, Словаччина, 2002 р.).

в десяти індивідуальних статтях, розміщених у наукових виданнях, які відповідають вимогам ВАК України.

Структура роботи. За своєю структурою дисертаційне дослідження складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (61 стор., всього 730 найменувань) і додатків (34 стор., 39 таблиць). Загальний обсяг роботи без списку джерел та додатків складає 212 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, показано її зв'язок з науковими програмами, визначено мету та завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, сформульовано наукову новизну одержаних результатів, окреслено теоретичне і практичне значення роботи та апробацію результатів дисертаційного дослідження.

У першому розділі – “Джерела та історіографія” проаналізовано джерельну базу дослідження, розглянуто питання висвітлення етнічних процесів на Закарпатті (1989-2001 рр.) в історіографії.

Основу дисертаційної роботи складає комплекс джерел: польові етнографічні матеріали автора, архівні документи, опубліковані документи, неопубліковані та опубліковані статистичні матеріали, дані проєктивного комбінованого анкетування 315 респондентів.

В 1999-20001 рр. нами були проведені польові етнографічні експедиції в селах Закарпатської області. Дослідження етнічної самоідентифікації, оцінки міжетнічних стосунків українцями краю проводилось за авторським запитальником серед трьох вікових груп українців краю (осіб 30-40 років, 50-60 років і осіб старших 70-ти років). Етнографічний матеріал ілюструє етнокультурну ідентифікацію українського населення краю, ототожнення етноніму “русин” та “українець” в контексті самоідентифікації інформаторів. Матеріали польових етнографічних студій фіксують рівень усвідомлення опитаними етномовної ідентичності, визначення змісту твердження “говорити по-нашому”. Також з'ясовуються пріоритети ЗМІ опитаних різних вікових груп, “близькість” російської та української літературної мов. Опитані засвідчують своє власне стереотипне ставлення до міжетнічних шлюбів, конкретизуючи свої відповіді прикладами із реалій повсякденного життя. Респонденти у своїх відповідях засвідчують поцінування фактору етнічності в робочих колективах, власну реакцію на представників тих чи інших етносів.

Дисертантом використано документи 11 архівів. Справи описів 33, 34 і 36 першого фонду “Закарпатский обком Компартии Украины. г. Ужгород” Державного архіву Закарпатської області представляють матеріали протоколів пленумів обкому Компартії України, постанови бюро обкому, інформації різного плану. Їх зміст – проведення партійної політики “вирішення національного питання” на Закарпатті в умовах кризи радянського режиму (1989-1991 рр.), боротьба обкому КПУ із національно-демократичною силою в краї – НРУ та іншими громадськими організаціями. Документи Відомчого архіву Закарпатської обла-

сної державноадміністрації, представлени у фондах № 1 та № 195. У фонді № 195 "Закарпатська обласна Рада народних депутатів" використано опис 14 "Діловодство". Документи містять протоколи сесій обласної Ради народних депутатів, різні документи, що стосуються діяльності облради, особливо періоду домагання автономії краю (1990-1993 рр.). Матеріали опису висвітлюють процес прийняття рішень та розпоряджень керівництвом облвиконкому (згодом облдержадміністрації), що торкаються етнонаціональних меншин краю, розпоряджень про проведення свят, фестивалів і т.ін.)

Подібні матеріали представлені в описі 1 "Діловодство" фонду 1 "Закарпатська обласна державна адміністрація". Матеріали опису 23 "Канцелярія" фонду 195 представляють документи листування облдержадміністрації з Кабінетом Міністрів України, відомствами та міністерствами, Адміністрацією Президента України, Верховною Радою України; з райдержадміністраціями, райміськвиконками, громадськими організаціями, політичними партіями, профспілками області з проблем етнополітичного, етнODEMOграфічного та етнокультурного життя Закарпаття. Документи опису 25 "Апарат при керівництві" фонду 195 висвітлюють роботу комісії у справах молоді, народної освіти і культури облвиконкому 1989 р., зокрема аспекти задоволення освітньо-культурних потреб національних меншин області.

Етнополітичне життя краю в умовах державної незалежності ілюструють матеріали діловодства Закарпатської обласної Ради народних депутатів за 1998 та 2000 рр. Автором використано документи Архівного відділу Ужгородської міської Ради народних депутатів, зокрема документальні свідчення періоду становлення української державності, особливо протистояння під час путчу у серпні 1991 р., етноконфесійних проблем міста, діяльності крайового товариства "Просвіта", громадських організацій національних меншин обласного центру. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації дозволив вивчити стан і тенденції міграційних процесів в області, з'ясувати події етнокультурного життя 1998-2001 рр. на Закарпатті. Проблеми динаміки етнорелігійних запитів населення краю вивчалися на основі документів поточного архіву відділу у справах релігій Закарпатської облдержадміністрації. Етнокультурне буття українства, його розвиток через державотворчу політику України, сприяння етнокультурному розмаїттю національних меншин області відображено у матеріалах поточного архіву управління культури Закарпатської облдержадміністрації. Правовий аспект представлений у матеріалах поточного архіву Закарпатського обласного управління юстиції. Захист освітньо-виховних пріоритетів українців та національних меншин краю відображають дані поточного архіву управління освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації. Координація спільної діяльності громадських організацій етнонаціональних меншин краю засвідчена в поточному діловодстві Центру культур національних меншин Закарпаття. Успішні кроки товариства румунів краю "Дачія" під головуванням І. Ботоша ілюструють документи його приватного фотоархіву.

Дослідником використано також опубліковані документи в обласній періодиці, збірниках документів. Етнополітичний колапс серпня 1991 р. висвіт-

люють окремі документальні дані збірника "Хроніка опору". Документи-заяви та звернення з боку різних таборів в період домагання автономії області представлені на сторінках обласних газет "Карпатський край", "Закарпатська правда", "Новини Закарпаття" та ін. Політичне русинство в документах представлено у двох томах збірника "Руснацький світ". Використані також документи збірників "Від автономної Підкарпатської Русі до суверенної Закарпатської України", "Матеріали установчої конференції по відродженню Закарпатського крайового товариства "Просвіта".

Важливими джерельними матеріалами є неопубліковані статистичні дані. Автор вперше використав оригінальні матеріали переписів 1989 і 2001 рр., що сиростовують міфи попередників - апологетів теорії "проживання більше 100 національностей в краї". Використано дані міграції населення, міжетнічних шлюбів в області. При цьому виявлено традиційну ендогамність сільського українського, румунського та угорського населення краю, асиміляційні процеси в середовищі російської, білоруської, словацької та інших етнонаціональних меншин. Опублікований статистичний матеріал обласного управління статистики доволі фрагментарний за обсягом. Конкретний статистичний матеріал збірників наведено у формі таблиць про чисельність окремих національних груп області, сільського та міського населення, склад населення міст обласного підпорядкування та районів за національними групами, склад населення за рідною мовою, чисельність осіб і т. п. Новацією статистичних збірників 1991 і 1993 рр. Закарпатського обласного управління статистики стали розрахункові дані динаміки етнічного складу населення області. Проте в наступних статистичних збірниках в розділах "Соціальний розвиток. Населення" розрахункові цифри щодо етнічного складу населення області взагалі відсутні. Натомість представлені дані соціально-демографічного розвитку краю.

Важливим джерелом при вивченні проблем етноідентифікації українців та міжетнічних стосунків є дослідження автора, що проводились на основі розробленої ним комбінованої проєктивної анкети. У підготовці анкети використовувались теоретико-методологічні принципи етносоціологічних обстежень проблем етноідентифікації та міжетнічних стосунків серед представників молодії генерації краю. Дослідження проводилось в березні-травні 2001 року і загалом охопило 315 чол., представників молодого покоління краю.

Історіографічний аналіз дозволив виділити наступні аспекти вивчення етнічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст.: дослідження етнодемографічних процесів, студії проблем соціально-політичного та духовно-культурного життя етнонаціональних меншин краю, вивчення міжетнічних стосунків та дискусії довкола "русинської проблематики".

Скрупульозний підхід засвідчує пріоритетність соціально-демографічних студій над етнодемографічними. Дається взнаки брак конкретного джерельного матеріалу, неврахування етнічного фактору при підготовці статистичних видань, неопублікований масив статистичних матеріалів і т. п. Тому в працях дослідників (О.Лавер, В.Зілгалов, М.Макара, І.Мигович, М.Товт) висвітлюються лише окремі аспекти етнодемографічних процесів. Інші дослідники (Б.Дяченко, М.Лендел, І.Полик, М.Пітюлич, Б.Шарга, Р.Жиленко) акцентують увагу на со-

тифікації населення краю. Проте, соціологічні методи нехтують основними положеннями етнології.

Дослідження соціально-політичного та культурного життя етнонаціональних меншин Закарпаття є найбільш розробленою частиною комплексу проблем етнічних процесів краю. Дослідники констатували значні позитивні зрушення в плані реалізації етнокультурних запитів національних меншин. Найбільш ґрунтовно висвітлено етнокультурний та суспільно-політичний розвиток угорців і циган області (П.Лизанець, І.Гранчак, І.Мигович, Г.Ємець, Б.Дяченко, А.Адам, Є.Навроцька та ін.), менше румунів, словаків, німців (В.Марина, І.Мигович, М.Макара, Й.Гайніш, Ф.Куля, Г.Павленко та ін.). "Білою плямою" залишається вивчення російської та єврейської національних меншин в умовах української державності. Студії міжетнічних стосунків в краї засвідчують, з одного боку, тенденції до напруження в сфері міжетнічного контактування. З іншого, в працях декларуються лозунги в стилі радянського інтернаціоналізму щодо побудови громадянського суспільства через поширення міжнаціональних шлюбів, культивування концепції політичної нації (М.Макара, І.Мигович).

Дискусії довкола "русинської проблематики" дозволили нам умовно виділити два напрямки: історико-політичний та лінгвістико-етнологічний. В рамках першого виділяються історико-соціологічна (М.Макара, І.Мигович, П.Токар, А.Колібаба, О.Пелін), історико-правова (П.Магочій, І.Поп, В.Галас, І.Гранчак, М.Болдижар, І.Кривський, М.Шарга та ін.) і радикально-публіцистична течії (В.Сочка-Боржавін, І.Турияниця, В.Фединишинець). Представників історико-політичного напрямку об'єднує тлумачення історії та сучасності українців Закарпаття, виходячи із апріорного визнання їх за самодостатню етнокультурну спільноту із русинською ідентичністю. Вони звертають увагу на активізацію русинського руху на Закарпатті на початку 90-х рр., діяльність русинських громадських організацій і т. ін. Тому ними формулюються вимоги про відновлення колишнього етноніму "русин" в якості етнічного маркера українського населення Закарпаття, обґрунтовується доцільність адміністративно-територіальної автономії області.

Лінгвістико-етнологічний напрямок досліджень складають лінгвістико-політологічна (О.Мишанич, Ю.Балега, П.Чучка, Ф.Мишанич, М.Панчук, В.Маркусь та ін.) та етнологічна течії (М.Тиводар, С.Павлюк, О.Малець, Я.Пилинський, В.Наулко, О.Майборода). Представників цього напрямку об'єднують наступні теоретико-методологічні засади: по-перше, українське населення Закарпаття доповнює мозаїчність українського етносу, а етнографічні особливості, які беруть на озброєння ідеологи політичного русинства, сформувались в силу природно-історичних специфічних особливостей Закарпатської етнографічної зони; по-друге, русинство 90-х рр. ХХ ст. – результат зовнішньої політики іноземних держав в умовах розпаду біполярного світу; по-третє, внутрішні причини появи політичного русинства – етнічна маргіналізація населення Закарпаття у поєднанні з проросійськими або євроінтеграційними симпатіями, ментальні особливості засудження "радянською людиною" проявів націоналізму.

зовані точки зору, недостатність джерельної бази дають певні ознаки при деталь-ному історіографічному огляді проблеми. Тому, залучення дисертантом нових джерельних даних надає змогу досягнути багатовимірності етнодемографічних, етнополітичних та етнокультурних аспектів етнічних процесів на Закарпатті.

У другому розділі – “Тенденції етнодемографічних процесів” проведено детальний аналіз перепису населення 1989 р., природного приросту населення області протягом досліджуваного періоду, дано характеристику етнічного складу обличчя та соціально-економічних мотивів міграційних процесів, проведено аналіз міжетнічних шлюбів в краї як індикатора етнодемографічних процесів.

Аналіз результатів перепису населення 1989 р. на Закарпатті засвідчив переважне проживання українського населення, яке становило 976769 чол. (78,41% всього населення). Представники етнічнонаціональних меншин краю проживали в містах області. Найбільш урбанізованими виявились євреї (93,6%), росіяни (87,2%), білоруси (83%), словаки (86%), менше цигани (62,2%). Переважно сільськими жителями були румуни (82,3 %), угорці (62,3 %), українці (61,6%) та німці (55,5%). Загалом сільське населення на 97,8% складалось із українців, угорців та румунів. В таких умовах теза про поліетнічність та багатовісностність Закарпаття (проживання біля 100 національностей), що набула пропагандистського змісту не відповідає дійсності. Адже представники 9-ти вище перерахованих спільнот у сукупності складають 99,6% населення краю.

Етнічна самоідентифікація переважно ототожнювалась із мовною ідентичністю. Так, 96,5% всього населення області вважали рідною мовою своєї національності. Серед українців - 98,4% вважали рідною мовою - українську; серед угорців – 97,2%; серед росіян – 95,8%. Серед румунів краю - 28964 чол. із 29485 задекларували, що їхньою рідною мовою є румунська. Мовна асиміляція була характерною для циган, словаків, євреїв, білорусів краю. Для них було характерним визнання рідною мови інших етнічних спільнот (переважно російської та угорської). Так, із 12131 представників циганського етносу – тільки 2491 чол. вказали, що їхньою рідною мовою є циганська. Значне число – 7973 чол. вказали на рідну угорську мову. А серед словаків краю тільки близько 1/3 (2555 чол.) визнали своєю рідною мовою словацьку. Це засвідчує труднощі певних спільнот у збереженні етнічної ідентичності та примордiальну сутність етносів, опірність асиміляційним процесам та русифікації, що насаджувалась серед українців та національних меншин краю.

Протягом 1989-2001 рр. наявна кількість постійного населення області зростала. Цьому сприяла порівняно висока народжуваність в сільській місцевості краю та приплив іммігрантів із інших регіонів України та держав колишнього СРСР. Втім, процеси природного приросту населення краю були нерівномірними. Значні депопуляційні процеси проявлялись в Березівському районі. В містах краю природний приріст був досить низьким. Статистичні матеріали свідчать про тенденцію зменшення укладення шлюбів та збільшення кількості розлучень протягом досліджуваного періоду. Зменшення темпів природного приросту населення краю із другої половини 90-х рр., зростання еміграційних по-

Закарпатської області станом на 2001 р. Якщо перепис населення 1989 р. зафіксував 1252,3 тис. чол., то перший Всеукраїнський перепис 2001 р. – 1258,3 тис. чол. наявного населення в краї. Значною мірою до цього спричинились еміграційні процеси в середовищі українців та етнонаціональних меншин області.

Статистичні дані засвідчують, що з 1994 р. міграційна активність охопила всі етнонаціональні спільноти краю. З одного боку, українське населення збільшувалося за рахунок природного приросту в сільській місцевості та емігрантів-українців з інших регіонів України та країн СНД. З іншого, зменшувалося постійне число українців через трудову еміграцію та виїзд на постійне місце проживання за кордон.

Показовим є "етнічне обличчя" еміграції. Зокрема, дані статистики ілюструють високі показники еміграції угорців до Угорщини, євреїв в Ізраїль та США, німців до Німеччини, росіян до Російської Федерації. Так в 1995 р. із числа емігрантів в Російську Федерацію емігрувало 85,6% росіян, угорців – в Угорщину 85,4%, німців в Німеччину – 86,4%, євреїв в Ізраїль – 79,7%. Тоді як із 54 румунів краю жоден не емігрував до Румунії. Із числа прибулих в 1995 р. до Закарпаття відсоток українців становив 62%, росіян – 23,7%, угорців – 2,6%, румунів – 2,4%, словаків – 0,6%. Характерно, що частка прибулих іммігрантів, що народились безпосередньо в Україні становила 71,2%. Це дає підстави твердити про свосвідний паритет "етнічного обличчя" і соціально-економічних мотивацій еміграційних потоків Закарпаття. Втім, у другій половині 90-х рр. етнічна еміграція перестає домінувати. Збільшуються потоки емігрантів-заробітчани та виїзд на постійне місце проживання за кордон переважно українців.

Аналіз перепису населення 2001 р. засвідчив збільшення чисельності українців (80,5% населення краю), румунів (2,6%), циган (1,1%). Через еміграційні потоки зменшилась кількість угорців (12,1%), росіян (2,5%), словаків (0,5%), білорусів (0,1%), євреїв (0,04%). Ситуативно вигідною виявилась німецька етнонаціональна ідентичність. Кількість німців збільшилась і склала на момент перепису 3582 чол. (0,3%). Мовна асиміляція спостерігається серед циган (мадяризація на 62,4%); німців, словаків, поляків, болгар, чехів (українізація); білорусів, євреїв, татар, вірмен (русифікація). Рідномовна ідентичність характерна для українців (99,2%), румунів (99,1%), угорців (97,1%), які представляють компактні ареали проживання. Новим етноідентифікаційним фактором є русини (10063 чол. із числа постійного населення краю). Вони визначаються як окрема група в середовищі української нації. Негативним чинником є тенденція до старіння населення. Однак, позитивним показником виявилось збільшення рівня освіти населення Закарпаття. Загалом, проблема комплексного моніторингу етнодемографічної реальності області через призму результатів перепису 2001 р. є предметом подальших етнологічних студій.

Вагомий аспект етнодемографічних процесів – проблема міжетнічних шлюбів. Окремі дослідники твердили про зближення народів в краї та "кожну третю закарпатську сім'ю", що об'єднує представників різних національностей. Ці тези повністю заперечуються дослідженням автора. Так, проведений аналіз статистичних даних міжетнічної шлюбності методами математичних розрахуноків

ків переконливо засвідчує традиційну етнологію українців, румунів, угорців, циган Закарпаття. В сільській місцевості вона сягала більше 95%. В той же час у містах краю вона порушується навіть серед українців та угорців. Через міське дисперсне проживання шлюби росіян, білорусів, словаків, євреїв, німців на 2/3 виявились із українцями.

В третьому розділі дисертаційного дослідження "Етнополітичні аспекти етнічних процесів" розглянуто проблеми протистояння української національно-демократичної та комуністичної партноменклатури в 1989-1991 рр., висвітлено процес активізації політичного русинства та етнопатриотичних меншин Закарпаття, охарактеризовано етнополітичний розвиток краю в умовах державної незалежності України.

Етнічні процеси на Закарпатті протягом 1989-2001 рр. пройшли складну етнополітичну еволюцію. В часи трансформаційного періоду 1989-1991 рр. в області розгорнулася протидія та боротьба таборів національно-демократичної еліти та владної командно-адміністративної системи. Національно-демократичні сили пропагували серед широкого кола громадськості краю ідею згуртування задля досягнення незалежності України. Ця лінія найбільш чітко проявилася у активній діяльності обласних осередків Народного Руху України за перебудову, УРП, екологічної організації "Зелений світ", товариства "Меморіал", патріотично налаштованого духовенства Української греко-католицької церкви, студентської молоді краю.

Тільки в 1990 р. в області відбулось більше 40 мітингів. Архівні документи ілюструють упереджені дії обласної влади з метою недопущення об'єднання української патріотичної сили ("Орієнтувальний матеріал членам і кандидатам в члени обкому Компартії України, членам ревізійної комісії обласної парторганізації. Про ставлення до ідеї створення "Народного руху України за перебудову (НРУ)", "Про план практичних дій відділів обкому партії у зв'язку з установчим з'їздом Народного Руху України за перебудову" та ін.). Створення низки громадських організацій краю, насамперед крайової "Просвіти", масовий вихід із лав КПУ, центробіжні події в СРСР спричинились до краху радянської командно-адміністративної системи в області.

Епіцентром етнополітичних баталій на Закарпатті 1990–1992 рр. стала обласна Рада народних депутатів. Утворена в Раді група "Демократична платформа" активно вступала в дискусії з приводу автономії та самоврядності краю. Події кінця вересня та початку жовтня 1991 р. в м. Ужгороді мали виражений характер протистояння українських патріотичних та несокомуністичних автономістичних таборів. Створені русинські організації (товариство карпатських русинів, товариство православних імені Кирила і Мефодія, Підкарпатська республіканська партія), Демократична ліга національностей та Асоціація неідеологічних демократів активно пропагували ідеологію окремішності закарпатців, перспективу самоврядності і т. п. Це спричинило згуртування національно-патріотичних сил в Українську Народну Раду Закарпаття (УНРЗ).

Підтримка частиною населення Закарпаття ідеї "самоврядної адміністративної території" на референдумі 1 грудня 1991 р. спричинила посилення домагання обласною владою ширших сфер політико-економічного впливу в рамках

номічної зони, участі області в проєкті Карпатського Євросерегіону і т. ін. В умовах першого десятиліття державної незалежності України (1991-2001 рр.) тільки зважена державна етнополітика, патріотична позиція українських сил краю завадили реалізаціям партикулярних амбіцій владної неокомуністичної еліти.

Політичне русинство на Закарпатті, що проявляло активність до середини 90-х рр. зазнало фіаско через радикалізацію діяльності русинських товариств, створення Тимчасового уряду Підкарпатської Русі, "діяльність" Підкарпатської республіканської партії. Воно засуджене міжнародними конгресами русинів. Діяльність русинських організацій краю, зокрема товариства підкарпатських русинів, поступово відмежувалась від політичних гасел, спрямовуючи власну роботу в етнокультурну сферу.

Етнополітичний розвиток краю в умовах незалежності був позначений також певним загостренням відносин українських та угорських громадських організацій з приводу встановлення пам'ятного знаку на Верещькому перевалі. В останні роки через суперечки між обласним осередком СДПУ(о) та обласною владою загострились відносини між Закарпатською облдержадміністрацією та райдержадміністрацією Берегівщини. Ці суперечки інколи розпінювались як міжетнічні протиріччя. В ході політичного протистояння в краї 2000–2001 рр. фіксувались також прояви антисемітських лозунгів. Не дивлячись на окремі випадки, реалії етнополітичного життя та етнополітична ситуація на Закарпатті була регульованою в межах державного правового поля.

У четвертому розділі – **“Етнокультурний вимір етнічних процесів”** висвітлено проблеми етнокультурного розвитку українців Закарпаття та питання реалізації етнокультурних пріоритетів у середовищі національних меншин області, координації та пошуків спільної діяльності національно-культурних товариств, показано діяльність першого в Україні Центру культури національних меншин Закарпаття.

В умовах демократизації суспільства особливого значення набула реалізація українцями та національними меншинами чітко виражених етнокультурних запитів. Насамперед, потрібно констатувати важливі результати впровадження законодавства про мови, становлення української мови як державної. Поряд із наявними деформаціями, пов'язаними із небажанням окремих керівників установ та організацій інтегруватись в український соціум, вілному державна мова на Закарпатті впроваджувалась протягом досліджуваного періоду досить активно.

В освітньо-виховній сфері краю відбулись значні зміни. Вдосконалилась україномовна освіта та виховання. Це засвідчують як статистичні дані, так конкретний архівний матеріал. Масові акції вшанування рідної мови, політичних діячів минулого, представників мистецтва, художнього слова сприяли формуванню національної свідомості українства. Культурно-мистецькі акції, творчі зібрання переслідували мету передачі етнокультурної спадщини молодому поколінню українців краю. В досліджуваній період діяльність громадських організацій області, насамперед крайового товариства "Просвіта", привернули увагу українців у плані повернення до культурних витоків рідного народу, відро-

дження історичної пам'яті. Публікації вчених, письменників, художників, краєзнавців та їх виступи в засобах масової інформації привертали масову увагу. Культурно-мистецькі акції русинських товариств краю також оцінюємо як поступ етнокультурних процесів в середовищі закарпатських українців, бо вони відтворюють традиційні моделі культури притаманні місцевому українству.

Негативними чинниками утвердження української національної ідеї на Закарпатті були і залишаються труднощі в забезпеченні українського друкованого слова. Свідчення цьому низькі показники україномовної літератури в бібліотечних фондах Закарпаття.

Поряд із етнокультурними процесами в середовищі українства краю відбувалось успішне функціонування етнічної культури етнонаціональних меншин. В області фактично розбудовано за період десятиліття державної незалежності національну освіту для представників національних груп. Українською державою для угорців, румунів, росіян, словаків організовано рідномовну освіту. Циганська, єврейська, вірменська, польська меншини створили недільні школи.

За досліджуваний період розширилось інформаційне поле національних меншин: угорськомовні, румуномовні, словацькомовні, німецькомовні програми на обласному телебаченні, радіопрограми (за винятком німецькомовних); виходить періодична преса національних меншин. До цього значною мірою спричинились національно-культурні товариства. Попри зауваження представників російських громадських організацій про відсутність російськомовних теле- та радіопрограм, газет, маємо всі підставити заперечити цю тезу. Представлені в бібліотеках краю книги більше 50% – російськомовні, окремі обласні газети також публікували матеріали російською мовою. Державне телебачення надалі презентує занадто багато російськомовної продукції.

За досліджуваний період значного розвитку набула професійна та художньо-самодіяльна культура, діяльність театрів, музеїв, колективів художньої самодіяльності етнонаціональних меншин. В цьому відношенні пальму першості посідає циганська етнічна група, фольклорні колективи якої “Романі Яг”, “Сонячна Радванка” та інші прославили Закарпаття далеко за його межами. Створений театр “Лаутарі”, діяльність “Пап-квартиру”, інших ромських колективів відзначено різноманітними преміями. Колективи художньої самодіяльності румунів, словаків краю також виступали на міжнародних фестивалях, презентуючи Закарпаття. Квінтесенцією етнокультурного життя національних меншин краю були щорічні свята та фестивалі угорців, румунів, словаків, циган, німців, проведення масових акцій представниками російської, єврейської, вірменської меншин.

В області діяла розгалужена система музеїв, що висвітлювали життя угорців краю. За період державної незалежності увіковічено в пам'ятниках та меморіальних дошках більше 50 діячів угорського народу.

Найбільш значним досягненням національних меншин краю була їх організація в рамках національно-культурних товариств. За досліджуваний період їх кількість зростала. Фактично “спеціалізовані” по сферам діяльності угорські та циганські товариства. Створення громадських організацій нечисельними пред-

ще раз засвідчило демократичні умови формування громадянського суспільства України, забезпечення культурно-духовних запитів меншин.

Поширення плюралізму в суспільному житті спричинилося до наростання багатоконфесійності в середовищі національних меншин краю. Якщо для угорців традиційною залишається належність до Закарпатської реформатської та римо-католицької церков, для росіян – до православних громад, словаків і німців – до римо-католицької церкви, то в середовищі циган та румунів відбувались зміни етноконфесійної орієнтації. Серед румунів впевнено прогресувала конфесія Свідків Єгови, а в середовищі циганської етнічної групи – харизматична церква Живого Бога. В єврейській спільноті краю виділяються громади прогресивного та традиційного іудаїзму.

В умовах етнокультурного відродження національних меншин краю відбувались пошуки спільної діяльності. На початку 90-х рр. через діяльність Демократичної ліги національностей та загострення відносин із УНРЗ такі пошуки пов'язувались із домаганням автономного статусу області. Тільки в 1999 р. із створенням першого в Україні Центру культур національних меншин Закарпаття відбулась координація діяльності чисельних національно-культурних товариств Закарпаття. Перші кроки Центру позначені турботою про етнокультурне буття етнонаціональних груп краю.

В п'ятому розділі дисертаційної роботи – **“Етнічна самоідентифікація українців та міжетнічне контактування на Закарпатті”** зроблено аналіз результатів етнографічних студій етнокультурної ідентичності українців серед трьох вікових категорій (осіб 30-40 років, осіб 50-60 років, осіб старших 70-ти років), висвітлено поцінування опитаними (етноментальні установки та реальний досвід респондентів) міжетнічних стосунків в краї. Предметом окремого аналізу постає характеристика етносоціологічних студій традиційних та модерних аспектів етнічної самоідентифікації, міжетнічного контактування в осмисленні молодого покоління краю.

Проведені етнографічні дослідження етнокультурної самоідентифікації українців засвідчують, що представники старшого покоління краю (старші 70-ти років) у своїй переважній більшості визнають паралельне позначення українського населення етнонімами “русини” та “українці”. Респонденти свідчать про відмінності історичної долі краю і не пов'язують подібну ідентифікацію із належністю до окремого від українців етносу. Опитані 50-60 річні засвідчили, що українське буття закарпатців – закономірний етап. Опитані 30-40 річні повністю ідентифікують себе із українською етнічною спільнотою, звертаючи увагу на побутування терміну “русини” в історичній ретроспективі. Умови соціалізації в рамках тоталітарно-авторитарної політичної культури СРСР стали причиною відповідей ряду респондентів про пріоритетність російської мови. Однак, в умовах української державності поступово сприймають українськомовні засоби масової інформації як рідномовне джерело інформації.

Безперечно, що історичні події ХХ ст., ментальні чинники, етнічні стереотипи спричинилося до особливостей “української оцінки” міжетнічних стосунків на Закарпатті. Респонденти старшого віку констатували неприйнятність

минуле, вони також зауважували про несправедливості та жорстокість угорської та російської спільнот, як колишніх панівних націй.

Опитані вікових категорій 50-60 річні та 30-40 річні, з одного боку, схвально ставились до міжетнічних шлюбів, фактору національності в робочому колективі. З іншого, ряд опитаних наводили конкретні випадки ксенофобії до українців з боку росіян та угорців, говорили про важливість сімейних цінностей рідного етносу. На нашу думку, це закономірне явище плюралізму думок. Однак, виділення опитаними українцями всіх трьох вікових груп однакових етнопсихологічних рис угорців, росіян, румунів, словаків, циган, євреїв, німців спонукає нас зробити висновок про примордіальні цінності українства. Тобто “спільні міфи” та “образи” інших спільнот засвідчують збереження традицій у середовищі закарпатських українців. Вважаємо перспективним дослідження (на основі методологічних засад етносоціології) порівняльних образів етнічних груп краю. Такий підхід відкриє внутрішні чинники складання стереотипів в одних спільнот щодо інших і навпаки.

Етносоціологічне обстеженнями стану міжетнічного контактування на Закарпатті та проблеми етнічної самоідентифікації серед молоді засвідчило поєднання традиційних та модерних аспектів ідентичності. Як серед українців, так і представників національних меншин прогресуючою стає тенденція до спілкування державною мовою. Опитані відзначали про важливість мови та культури як показників ідентичності, роль релігії та етнопсихології відкидається представниками молоді.

Нашадки змішаних шлюбів завдяки фактору незалежності України ідентифікували себе в більшості українцями.

Молода генерація краю несе в собі потенціал нових цінностей та пріоритетів етнокультурного життя, вимагає розвитку власної національної культури. Отже, нагальною потребою є забезпечення її етнічного змісту. Фактор державної незалежності України поєднуючи цінності громадянського суспільства та забезпечення прав і свобод етнопонаціональних меншин повинен вдосконалюватись у напрямку становлення української національної ідеї на Закарпатті та в Україні загалом.

У висновках підсумовуються результати дослідження відповідно до поставленої мети і завдань.

Етнічні процеси на Закарпатті (1989-2001 рр.) висвітлено через критичний огляд джерельної бази та історіографії, аналіз кількісних та якісних змін етнODEMOГРАФІЧНИХ, етнопOLІТИЧНИХ і етнOCYЛІЧНИХ процесів в краї, характеристику етнOГPAФІЧНИХ та етнOCYЛІЧНИХ студій етнOCYЛІЧНОЇ ідентичності українців та міжетнічного контактування на Закарпатті.

Детальний аналіз перепису населення 1989 р. засвідчує компактне проживання сільського українського, угорського та румунського населення, високу урбанізованість росіян, євреїв, білорусів, словаків та ін. Етнічна ідентичність за даними перепису переважно ототожнювалась із мовною ідентифікацією. Мовних асиміляційних процесів зазнала циганська, словацька, єврейська, білоруська меншини. Динаміка етнODEMOГPAФІЧНИХ процесів на Закарпатті засвідчує

Зростання еміграційних потоків із другої половини 90-х рр. зумовило зменшення чисельності угорців, росіян, словаків, білорусів, євреїв краю. Це проілюстрували результати першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Ситуативно "вигідною" національністю виявилась німецька етнопонаціональна ідентичність. В середовищі української нації виділилась група русинів. Подібні аспекти етнодемографічного розвитку Закарпаття потребують подальших досліджень. Математичні розрахунки динаміки міжетнічних шлюбів засвідчують високу ендогамність українців, румунів, угорців, циган краю. Порушення ендогамії відбувалось в середовищі росіян, білорусів, німців, євреїв, словаків.

Етнополітичний розвиток краю позначений особливостями трансформаційного етапу 1989-1991 рр. та першого десятиліття незалежності України (1991-2001 рр.). В 1989-1991 рр. на Закарпатті чітко проявлялось протистояння української національно-демократичної та комуністичної партноменклатурної еліт. Проблема політичного русинства породжена ситуативними інтересами владної партноменклатури. В умовах української державності вона зазнала значної трансформації. Через провокаційну діяльність окремих лідерів русинського табору ідея політичного русинства була дискредитована. Крім того, етнополітичною проблемою краю було протистояння українських та угорських громадських організацій з приводу встановлення пам'ятного знаку до тисячоліття приходу угорців в Середнє Подунав'я на Вереському перевалі; протиріччя між лідерами обласної влади та СДПУ(о), що спровокували "угорське питання" в Березівському районі, окремі прояви антисемітизму і т. п.

Етнокультурне життя українців та представників національних меншин протягом досліджуваного періоду зазнало значних позитивних змін. Становлення державної української мови, україномовної системи освіти, діяльність громадських товариств краю, зокрема крайової "Просвіти", проведення культурно-мистецьких акцій сприяло зміцненню української самосвідомості та національної свідомості українців краю. Успіхи етнопонаціональних меншин області слід пов'язувати із розбудовою національної шкільної системи, діяльністю національно-культурних товариств Закарпаття, культурно-пропагандистськими заходами, святами. Проблемними реаліями залишались питання забезпечення україномовною літературою, наповненість бібліотечних фондів мовами окремих національних меншин Закарпаття. Діяльність першого в Україні Центру культур національних меншин Закарпаття засвідчила активний поступ модернізованого етнокультурного діалогу етнічних груп краю.

Дослідження етнокультурної ідентифікації українців краю дають підстави твердити про побутування серед певної частини населення бінарної самоназви "русини" і "українці". Якщо серед осіб старших 70-ти років етнонім "русин" фіксується досить часто, то для 50-60 річних та 30-40 річних звичним є термін "українець". Умови соціалізації респондентів зумовили стереотипні відповіді щодо міжетнічного контактування в краї. Засвідчено як позитивні, так негативні аспекти досвіду опитаних (ставлення до угорців, росіян, німців, євреїв, циган тощо). Однотипність відповідей опитаних всіх вікових категорій дозволяє зробити висновок про етноментальну природу осмислення сутності міжетнічних

стосунків. Етносоціологічне обстеження серед молодого покоління краю засвідчує становлення рис нової етнокультурної та етнонаціональної ідентичності. Така тенденція зумовлена системоутворюючим фактором української державності. Таким чином, вона повинна підтримуватись на державному рівні, перспективно стимулюючи становлення громадянського суспільства та української національної ідеї на Закарпатті.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Проблема використання етнологічної термінології в контексті дослідження етнічних процесів на Закарпатті в умовах української державності // *Carpatica-Карпатика*. Випуск 8. Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії та культури. – Ужгород: Два кольори, 2001. – С. 135–145.
2. Соціально-політичне та культурне життя етнонаціональних меншин Закарпаття 90-х років ХХ ст. (Історіографічний аспект) // *Carpatica-Карпатика*. Випуск 11. Проблеми історії та етнографії України. – Ужгород: Колір принт, 2001. – С. 211–225.
3. Історіографія проблеми русинства 90-х років ХХ ст. // *Carpatica-Карпатика*. Випуск 12. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. – Ужгород: Колір принт, 2001. – С. 231–249.
4. Демографічні чинники етнічних процесів на Закарпатті 90-х років ХХ ст. // *Carpatica-Карпатика*. Випуск 14. Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. – Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. – С. 213–227.
5. Етнополітична ситуація на Закарпатті 1989–1991 років (воля народу чи протистояння еліт?) // *Carpatica-Карпатика*. Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи. – Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. – С. 140–166.
6. Словацька національна меншина на Закарпатті в умовах української державності // *Carpatica-Карпатика*. Випуск 17. Українсько-словацькі взаємини в галузі історії, літератури та мови. – Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. – С. 74–85.
7. Угорці Закарпаття (епізод етнополітичних процесів поч. 90-х рр. ХХ ст.) // *Carpatica-Карпатика*. Випуск 18. Історія, політологія, культура: минуле і сучасне. – Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. – С. 222–236.
8. "Орієнтувальний матеріал членам і кандидатам в члени обкому Компартії України..." // *Carpatica-Карпатика*. Випуск 19. Історія і культура Карпат (До десятиріччя утворення НДІ карпатознавства). – Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. – С. 177–192.
9. Етнічна самоідентифікація та міжетнічні стосунки на Закарпатті (стереотипні показники молодого покоління) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 6: З нагоди 70-річчя відомого українського вченого-археолога, професора Ужгородського національного університету Едуарда

(відп. ред.) та ін.] – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2002. – С. 141 – 151.

10. Етнічна самоідентифікація українців Закарпаття (результати польових етнографічних студій) // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження: Том 3: збірка наукових праць / Відп. ред. О. В. Сминтина (частина перша), О. А. Прігарін (частина друга). – Одеса: Друк, 2002. – С. 245–246.

АНОТАЦІЯ

Зан М. П. Етнічні процеси на Закарпатті (1989-2001 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07. 00. 05 – етнологія. – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Київ, 2003.

У дисертації вперше в українській етнології досліджено етнічні процеси на Закарпатті (1989-2001 рр.). На основі критичного підходу аналізуються результати переписів населення 1989 і 2001 рр., природного приросту населення області, міграційних процесів. Дається оцінка міжетнічним шлюбам на Закарпатті як індикатору етнодемографічних процесів. Етнополітичні процеси в краї проаналізовано на основі архівних документів, що вперше вводяться в науковий обіг. Засвідчено протистояння національно-демократичної та партійно-номенклатурної еліт краю 1989-1991 рр., активізацію політичного русинства та представників етнонаціональних меншин Закарпаття.

Досліджено етнокультурні процеси в середовищі українців Закарпаття, які трансформувались у напрямку зростання етнічної самосвідомості та національної свідомості. Констатується розбудова елітами етнонаціональних меншин краю плюралістичного громадянського суспільства. В дисертації обґрунтовано висновок, що етнічна самоідентифікація українців Закарпаття старшого покоління носить бінарний характер (етноніми "русин" і "українець"). Дослідження серед молодого покоління засвідчує потенціал нової системи цінностей українського суспільства.

Ключові слова: Закарпаття, етнічні процеси, міжетнічні стосунки, політичне русинство, етнонаціональна меншина, етнічна самоідентифікація, етнокультурна ідентичність.

АННОТАЦИЯ

Зан М. П. Этнические процессы на Закарпатье (1989-2001 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07. 00. 05 – этнология. – Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Т. Рильского НАН Украины, Киев, 2003.

В диссертации впервые в украинской этнологии исследовано этнические процессы на Закарпатье (1989-2001 гг.). Автором предлагается типология историографии проблемы: изучение этнодемографических процессов, исследование проблем социально-политической и духовно-культурной жизни этнонациональных меньшинств, изучение межэтнических отношений в крае. Дискуссии вокруг "русинской проблематики" позволяют выделить историко-социологическое, историко-правовое, радикально-публицистическое течения (историко-

течения (лингвистико-этнологическое направление). Такая типология, как подведение некоторых итогов изучения вопроса, впервые предлагается в этнологической науке.

На оснований критического анализа источников анализируются результаты переписей населения 1989 и 2001 гг., природного прироста населения области, миграционных процессов. Тенденции миграционных потоков о сокращении численности венгров, русских, словаков, белорусов, евреев в общей этнодемографической структуре населения края подтвердила перепись 2001 г. С другой стороны, увеличился удельный вес украинцев, румын, цыган.

Автор дает оценку межэтническим бракам как индикатора этнодемографических процессов. Математические расчеты показывают роль и значение эндогамии как фактора стабилизации этносов. Среди украинского, румынского, венгерского, цыганского населения наибольшие проценты этнически однородных браков. Как следствие проживания в городской среде ассимиляции подверглись в основном представители русского, словацкого, немецкого, еврейского национальных меньшинств.

В контексте скрупулезного анализа архивных источников проанализировано развитие этнополитических процессов на Закарпатье в условиях трансформационного этапа (1989-1991 гг.) и первого десятилетия государственной независимости Украины (1991-2001 гг.). Диссертантом документально засвидетельствовано противостояние украинской национально-демократической и коммунистической партноменклатурной элит в 1989-1991 гг., активизацию политического русинства и этнонациональных меньшинств Закарпатья в борьбе за автономный статус области. Становление украинской государственности дискредитировало политическое русинство как ситуативно спровоцированное сепаратистское движение областной элитой в начале 90-х гг. Автор также акцентирует внимание на противоречиях украинских и венгерских общественных организаций края в связи с попыткой установить памятный знак к 1100-летию перехода венгерских племен через Верецкий перевал.

Этнокультурные процессы среди украинского населения Закарпатья трансформировались в направлении оптимизации этнического самосознания и национального сознания (усовершенствование украиноязычной системы образования, деятельность патриотических общественных организаций края, особенно "Просвиты", культурно-образовательные акции и т. п.). С другой стороны, диссертантом констатируются практические успехи становления гражданского общества. Так, этнонациональные меньшинства области в условиях независимости Украины построили сеть национально-культурных обществ, усовершенствовали школу на национальных языках, сохраняли и умножали культурную и религиозную самобытность.

В диссертации делается вывод, что этническая самоидентификация украинцев Закарпатья среди старшего поколения носит бинарный характер (этнонимы "русин" и "украинец"). Для представителей среднего и молодого поколения традиционной является украинская этноидентификация. Социологическое исследование среди молодежи края свидетельствует о наличии особого потен-

братсья на вооружение и на высшем государственном уровне.

Ключевые слова: Закарпатье, этнические процессы, межэтнические отношения, политическое русинство, этнонациональное меньшинство, этническая самоидентификация, этнокультурная идентичность.

SUMMARY

Zan M.P. The ethnical processes in Transcarpathia (1989-2001). – Manuscript.

Thesis for a candidate's degree on speciality 07.00.05 – ethnology. – Rylsky Institute of art studies, folklore and ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 2003.

In the dissertation for the first time in ukrainian ethnology it is investigated the ethnical processes in Transcarpathia during 1989-2001. On the basis of critical analysis of the source base the result of population censuses of 1989 and 2001, natural increase of the population of the region, migration processes are analysed. Interethnic marriages in Transcarpathia are considered to be the indicator of ethnodemographical processes. Ethnopolitical processes in the region are analysed on the basis of archive documents, which are put into the scientific circulation for the first time. It is testified the opposition between national-democratic and party-nomenclature elites of the land 1989-2001, activation of political rusyns and the representatives of ethnonational minorities of Transcarpathia.

It is investigated the ethnocultural processes in the environment of Ukrainians of Transcarpathia, who have transformed towards the ethnical selfconsciousness and national consciousness. It is established the fact of development of pluralistic civil society by the elites of ethnonational minorities of the land. In the dissertation it is concluded that ethnical selfidentification of Transcarpathian Ukrainians of elder generation has binary character (ethnonyms «rusyn» and «ukranian»). Investigations amidst the young generation testify the potential of new value system of Ukrainian society.

Key – words: Transcarpathia, ethnical processes, interethnic relations, political rusynstvo, ethnonational minority, ethnical selfidentification, ethnocultural identification.

Підписано до друку 24.04. 2003
Умовн. друк. арк. 1
Тираж 120

Формат 60x84/16
Облік.-вид.арк. 1.05

Друк офсетний
Замовлення № 557

Видавництво Ужгородського національного університету
м.Ужгород, вул.Капітульна, 18.